

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. В. Ченцов

*ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ
В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 20-ті роки*

К., 2000. — 482 с.

Останнім часом у різних регіонах України створені узагальнюючі праці, в яких на широкому архівному матеріалі висвітлюється проблема масових репресій в радянській Україні 20—30-х рр. У Миколаєві цю тему досліджує М. М. Шитюк, у Донецьку — В. М. Нікольський, в Дніпропетровську — В. В. Ченцов.

Названі дослідники, як і десятки їх колег по обраній темі, не конкурують один з одним. Вони з різних сторін підходять до свого предмета вивчення, який, на жаль, здається невичерпним через жахливі масштаби сталінських репресій.

Зосередженість багатьох вчених на цій темі зовсім не випадкова. В усіх областях України здійснюється програма підготовки та видання науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. Організаційним і науково-методичним центром у виконанні програми, прийнятої у 1992 р. на основі спеціальної постанови Президії Верховної Ради і Кабінету Міністрів, є відділ регіональних проблем Інституту історії України НАНУ.

Згадана постанова базується на положеннях закону “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, прийнятого Верховною Радою УРСР 17 квітня 1991 р.

В. В. Ченцов багато років співпрацював з відділом регіональних проблем Інституту історії України. Його науковим консультантом з досліджуваної проблеми є академік П. Т. Тронько. Водночас автор є представником дніпропетровської школи істориків, яка відзначається підвищеними вимогами до аналізу джерел.

І справді, джерельна база дослідження винятково широка. Книга побудована на аналізі величезної кількості архівних матеріалів. Слід особливо підкреслити, що серед них переважають документи фондів державної безпеки радянських часів у Державному архіві СБУ і в Центральному архіві ФСБ Російської Федерації. Незважаючи на декларовану відкритість архівів, матеріали радянських органів державної безпеки все ще надаються в розпорядження дослідникам з великими труднощами і вибірково. В. В. Ченцов, однак, спромігся проаналізувати ширше коло джерел, ніж інші історики. В його книзі використані документи, які відбивають внутрішнє життя органів державної безпеки, а також справи-формуляри, що взагалі не видаються науковцям навіть в наші ліберальні часи.

Хронологічні рамки дослідження обмежені 20-ми рр. З двох міжвоєнних десятиліть перше найменш вивчене під кутом зору теми про політичні репресії. По суті, праця В. В. Ченцова є першою узагальнюючою розвідкою у цьому напрямі досліджень.

В рамках обраного періоду В. В. Ченцов проаналізував практично всю літературу про політичні репресії в Україні, котра друкувалася з кінця 80-х років. Увагу дисертанта привернули навіть газетні статті. Досить повно використовуються й російські публікації останніх років.

Книга В. В. Ченцова містить майже 2 тис. посилань на джерела та літературу. Кожна теза автора добре документована, що забезпечує обґрунтованість висновків і переконливість його аргументації.

Структура дослідження підпорядкована п'яти поставленим завданням: виявити механізм політичних репресій; дослідити особливості репресивної політики в Україні; висвітлити роль і місце органів державної безпеки у здійсненні політичного терору; проаналізувати реальний опір політичному режиму в різних соціальних середовищах; виділити проблему боротьби української національної опозиції з комуністичним пануванням за створення незалежної України. Відповідно у п'яти розділах книги досліджуються такі проблеми: формування механізму репресій, аналіз репресивної політики за певними напрямками, репресії проти селянства, репресії проти інших партій і всередині ВКП(б).

Зіставляючи дослідницькі завдання і постановки проблем в структурних частинах книги, ми бачимо, що залишилося невисвітленим тільки останнє завдання, а саме: боротьба української національної опозиції з комуністичним пануванням за створення незалежної України. Уважний аналіз тексту книги цілком підтверджує висновок, який випливає з аналізу структури.

Та чи можна назвати це недоліком дослідження? Недоліком скоріше слід назвати формальне включення в коло дослідницьких завдань теми про боротьбу української опозиції з комуністичним пануванням. Слід визнати, що такої боротьби в організованих формах не існувало. Ми не бачимо її відображення в історичних джерелах, включаючи найпотаємніші матеріали радянських органів державної безпеки.

Мабуть, слід погодитися з тим, що обрана М. С. Грушевським лінія поведінки після повернення з еміграції була найтипівішою для всіх коли-

шніх супротивників радянської влади. Ця лінія полягала у використанні можливостей радянської державності для національно-культурного відродження українського народу. Завдяки такій лінії поведінки патріотам України вдалося перетворити бюрократичну українізацію Й. Сталіна — Л. Кагановича, яка повинна була сприяти укоріненню (коренізації) радянської влади в бунтівній Україні, на широку кампанію розвитку української культури, що заклала міцні передумови для більш успішної, ніж у 1917—1920 рр., боротьби за самостійну Україну.

Оцінку ефективності такої лінії поведінки дала сама радянська влада в 30-х рр., коли репресувала М. Скрипника й тисячі його послідовників у компартійно-радянському апараті за здійснення “петлюрівської українізації”.

Варто відзначити, що всі зусилля Української військової організації Є. Коновальця створити свої осередки в радянській Україні закінчилися провалом. Провал визначався не тільки і не стільки успішною діяльністю радянських органів безпеки, скільки небажанням противників радянської влади йти на відкриту конфронтацію, якщо зберігалися істотні можливості для легальної національної роботи.

Найбільш цікавий і плідний у науковому відношенні розділ у дослідженні В. В. Ченцова присвячений формуванню механізму політичних репресій. Як правило, в існуючій літературі ця проблема висвітлювалася поверхово. Дуже часто на поверхні досліджень були лише декларації намірів, тобто те, що влада бажала показати суспільству. Автор здійснює точний аналіз механізму репресій.

У центрі його уваги — органи державної безпеки. Відповідно в центрі дослідження — документація цих органів, що вже підкреслювалося. На відміну від більшості авторів, які бачили у політичних репресіях сваволлю чекістів, В. В. Ченцов документально доводить, що діяльність “органів” була суворо регламентована Кремлем. Легенда про сваволлю чекістів, які нібито стали над державою і партією, запроваджена в обіг під час хрущовської десталінізації, щоб зняти з М. Хрущова відповідальність за політичні репресії.

Оригінальний характер мають підрозділи книги, присвячені юридичній базі політики державного терору, зокрема, дослідженню змісту таких понять, як контрреволюція, шпигунство, бандитизм, саботаж, спекуляція, пропаганда тощо.

В. В. Ченцов робить висновок, що в радянському кримінальному законодавстві 1917—1922 рр. містилися норми, в яких йшлося про застосування покарання щодо деяких категорій осіб без конкретної провини, тільки за приналежність до певних класів, партій, професій тощо. Це вірне твердження, хоч оцінка такого законодавства як “недосконалого” (стор. 70) є щонайменше неточною. З точки зору батьків-засновників радянського ладу, подібне законодавство було якраз цілком досконалим.

Виділення в законодавстві періоду 1917—1922 рр. передбачає, що повинен існувати період з 1923 р., який відрізняється від попереднього. Але суть радянського законодавства щодо “контрреволюціонерів” не змінювалася, поки масовий терор залишався одним із засобів державного управління. Так було аж до 1953 р. Просто в 50-х рр. вже не судили за приналежність до ворожих більшовикам політичних партій за браком відповідного людського матеріалу. Такі люди не пережили 1937 рік.

Треба внести ясність у терміни і абревіатури, пов’язані з органами державної безпеки. Автор називає ці органи спецслужбами. Та вони принципово не схожі на спецслужби демократичних країн. До речі, в Радянсь-

кому Союзу ніхто їх спецслужбами не називав. Називали в народі коротко, без розшифровки — Органи.

Як бути з абрєвіатурами? Історики діаспори, а слідом за ними значна частина наших дослідників вживають російські абрєвіатури в українському тексті — ЧК, ГПУ, НКВД. В. В. Ченцов послідовно використовує українські абрєвіатури — НК, ДПУ, НКВС.

Певних правил у вживанні абрєвіатур немає. Організацію Північноатлантичного договору, наприклад, ми не називаємо українською абрєвіатурою (ОПАД) або французькою (ОТАН), а тільки англійською (НАТО). Правила визначає логіка історії. В даному разі було б доцільно до 1922 р. вживати російські терміни (ЧК, чекісти), тому що українських відповідників тоді не існувало. Після 1923 р. треба використовувати українські терміни, тому що вони вживаються в офіційних документах органів державної безпеки. Абрєвіатура ДПУ—НКВС теж є одним з продуктів українізації. Удавати вживанням російських абрєвіатур, що діяльність зловісної держбезпеки абсолютно не пов'язана з життям українського суспільства, було б наївно. Академік С. Єфремов у своєму “Щоденнику” записав, що ГПУ перетворилося в Україні на ДПУ.

Одним з центральних у книзі є розділ про напрями діяльності органів державної безпеки у боротьбі з різними категоріями “контрреволюціонерів”. Тут автор ставить і розв'язує багато цікавих проблем, що істотно доповнюють наші знання. Проте було б доцільно спеціально зупинитися на проблемі, яка представлена у розмитому вигляді. Суть її можна сформулювати таким запитанням: з якими антирадянськими організаціями мали справу чекісти — вигаданими або справжніми?

Автора не треба звинувачувати у тому, що він ухилився від прямої відповіді на це питання. В житті було по-різному, особливо у 20-ті рр. Фактичний матеріал книги підтверджує, що існувало немало реальних організацій. Існували й вигадані у кабінетах слідчих організацій, які допомагали чекістам “чистити картотеку”. Тобто арештовували і репресували людей, котрі не допускали певних антирадянських дій, хоч були настроєні опозиційно.

Не підлягає сумніву, що в 30-х рр. і пізніше лєвова частка антирадянських організацій була продуктом фантазії чекістів. Навіть Берію звинуватили після арешту у шпигунстві на користь іноземних розвідок, що дало підстави його родичам вимагати реабілітації. У 20-х рр. співвідношення між віртуальними і діючими ворогами радянської влади було істотно іншим. Книга В. В. Ченцова, як і попередні дослідження Ю. І. Шаповала та С. І. Білоконя, допомагає виробити певне судження щодо цієї важливої проблеми. Проте жоден з перелічених дослідників не поставив її як самостійну.

Широкі кола читачів знають міфічну партію “ліберальних демократів”, створену чекістами для того, щоб упіймати Б. Савінкова. Однак мало кому відомо, що цю методику заманювання вперше було апробовано у випадку з Ю. Тютюнником. В. В. Ченцов тільки зауважив, що Тютюнник захоплений в результаті здійснення в червні 1923 р. успішної чекістської операції (с. 101). Одночасно він згадав, що у 1923 р. ДПУ сфабрикувало справу “Київського обласного центру дій” (с. 99).

Здавалося б, що методика утворення КОЦД повинна була б стати центром дослідження у відповідному підрозділі. Однак далі В. В. Ченцов розповідає про дії КОЦД як реальної організації, тільки зауважує: “за версією ДПУ”.

Дуже повчальним є висловлювання есера Сухенка, яке наводить В. В. Ченцов: “Тепер створювати організації може лише божевільний або

провокатор” (с. 102). Не розвиваючи цієї думки, хочу підкреслити лише одне: вже на початку 20-х рр. радянські органи безпеки мали величезну кількість апаратних співробітників, а також співробітників в усіх державних організаціях (секретних співробітників, сексотів) і досить розгалужену мережу осіб, які добровільно або примусово співробітничали з сексотами. Вся ця багатощарова мережа дозволяла виявляти умонастрої буквально кожної людини і фіксувати в зародку спроби утворення реальних антирадянських організацій. Після ліквідації НДР виявилось, що мало не половина її 17-мільйонного населення в тій або іншій формі співробітничала з державною безпекою. Це — вражаючий, жахливий, але цілком закономірний для тоталітарного суспільства факт. Чи зможемо ми коли-небудь дізнатися, який процент радянського населення співробітничав з “органами”? Чи наважимося подивитися на себе у дзеркало? Книга В. В. Ченцова, в якій рівень використання чекістських документів на порядок вищий, ніж в будь-якій іншій з тих, що публікувалися, не дає відповіді на це просте питання.

І все-таки праця В. В. Ченцова більшою мірою, ніж інші, допомагає зрозуміти те, що відбувалося з кількома поколіннями радянських людей. Вона входить в сукупність тих конкретно-історичних досліджень, які сприяють теоретичному узагальненню радянського буття у сталінську добу.

С. В. ВЛАДИСЛАВСЬКИЙ (Київ)